

До 150-річчя від дня народження академіка Володимира Вернадського

Фундатор вітчизняної академічної науки

Анатолій ЗАГОРОДНІЙ,
віце-президент Національної
академії наук України,
директор Інституту теоретичної
фізики, академік НАН України

Олексій ОНИЩЕНКО,
генеральний директор
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського, академік
НАН України

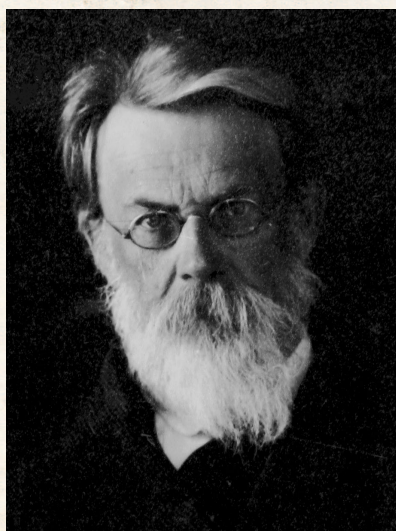

Любов ДУБРОВІНА,
директор Інституту рукопису
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
член-кореспондент НАН України

14

Серед видатних учених-природознавців, тісно пов'язаних із Україною, чільне місце належить академікові Володимирі Івановичу Вернадському, котрий зробив значний внесок у розвиток таких наук, як геологія, біогеохімія та геохімія, радіогеологія, мінералогія, кристалографія. Окрім цього він вивчав космічну речовину, будову Землі та багато інших наукових напрямів, створив учення про живу речовину, біосферу, ноосферу.

Водночас В. І. Вернадський був неперевершеним організатором науки та освіти – створені ним університети, інститути, лабораторії, комітети, комісії працювали не лише з науковою метою, а й для потреб економіки, сільського господарства, оборони країни. Дуже багато зробив В. І. Вернадський і для розвитку науки та вищої школи в Україні: заснував Українську академію наук, Національну бібліотеку Української Держави, низку університетів та інститутів, наукових організацій і товариств. До того ж усе це відбулося в дуже короткий, насичений доленосними подіями історичний період – 1918–1920 роки, коли попри важкі економічні та політичні обставини вдалося мобілізувати всі творчі сили українського суспільства на розбудову духовних засад національної держави, формування її майбутнього.

Ювілейне видання праць В. І. Вернадського та його творча спадщина

Національна академія наук України до 150-річного ювілею вченого видала десятитомну (в 15 книгах) серію «Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського», що найповніше розкриває його внесок у світову науку, розвиток багатьох напрямів природничих та соціогуманітарних наук.

Роль Вернадського у створенні засад національної науки, культури, освіти в Україні висвітлено в перших двох томах серії: «Володимир Іванович Вернадський і Україна» (2011) та «Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими» (2012); а також у щоденниках

В. І. Вернадського за 1917–1920 роки, опублікованих у 9-му томі серії (2011), та в спеціальному довідковому 10-му томі, де міститься найповніша на сьогодні бібліографія праць В. І. Вернадського та література про нього (2012).

Уперше в історії великий колектив учених різних науково-дослідних та освітніх установ на такому фундаментальному рівні оприлюднив корпус наукових та творчих джерел (монографії, статті, рецензії, наукові записки, спогади, нариси), що повноцінно характеризують його спадщину. Щоденники В. І. Вернадського відображають складність політичних та культурних процесів в Україні в 1917–1920 роках, містять оцінки й спостереження вченого як свідка та учасника цих подій. Листування Вер-

Українське
академічне
к. в. В. І.
І. Турков
го м. г. м.
що він
госп
Сільсько-Господарське
Товариство
«Бури пре
15
ч. С. Сива
«Види
у абсо
сперіш
іно
ітсь
академія
прав
реш
го
ш.
ітсь
Верис
ітсь
арит
ш.
ітсь
реш

надського зі 152 кореспондентами (904 листи) в супроводі ґрунтовних коментарів допомагає розкрити всебічні зв'язки вченого з Україною, розвиток його наукової школи з різних галузей знань, особисті духовні

го радника, що давало право спадкового дворянства.

Батько, Іван Васильович Вернадський, закінчив Університет св. Володимира у Києві, де в 28 років уже став професором і викла-

гії в Петербурзькому університеті, молодий Вернадський брав активну участь в експедиціях до Полтавської та Нижньгородської губерній, за матеріалами яких написав свої перші праці. Впродовж 1894–1909 років він досліджував ґрунти у Кременчуці та Пирятині, Дрогобичі, Бориславі, Лубнах, а також Ісачівський пагорб у долині Дніпра, околиці Берестця Рівненського повіту тощо.

Володимир Іванович був членом вітчизняних наукових товариств, зокрема, Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства «Просвіта», Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (Львів), Товариства дослідних наук при Харківському університеті та інших.

У 1916–1917 роках Вернадський в Шишаках узявся розвивати вчення про живу речовину, тоді й почали вимальовуватися основи принципово нового біосферного наукового світогляду – біогеохімії.

Від ідеї – до наукового поступу

У серпні 1917 року В. Вернадський на прохання свого друга академіка С. Ольденбурга, який став міністром освіти при Тимчасовому уряді, очолив Відділ вищої школи та наукових установ. Саме тоді він познайомився з видатним українським ученим і державним діячем М. Василенком, – вони разом працювали над реформуванням освіти. Ця зустріч стала вирішальною у подальшій долі української науки.

У 1918 році на запрошення М. Василенка, який тоді був прем'єр-міністром і міністром освіти в гетьманському уряді, Вернадський очолив створені при Міністерстві освіти Комісію у справах вищої школи і наукових установ та Комісію з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук. Завдяки союзу двох визначних особистостей – В. Вернадського та М. Василенка – за дуже короткий час вдалося фундаментально розробити засади системного розвитку національної науки, культури, освіти в руслі державотворчих процесів і з урахуванням історичних особливостей України.

Вернадський, критично проаналізувавши світовий досвід функціонування академічної науки, вважав, що академія наук має стати потужним національним науковим центром, розбудованим на державних засадах, першим серед істориків і дослідників науки довіє ефективність саме такої форми її організації в нових умовах ХХ століття, коли невинно зростає значення розвитку природничих наук як фундаментальних галузей знання і їхньої ролі для економічного поступу держави,

контакти з колегами та учнями, родиною й пересічними дослідниками, яким учений допомагав у складних ситуаціях революційного часу та ідеологічних переслідувань 20–30-х років минулого століття. Уперше громадськість може досягнути, яким широким (та ще аж ніяк не повним) є коло кореспондентів Вернадського, котрі репрезентували українські наукові та дружні зв'язки великого вченого, людини й громадянина.

Успадкований потяг до знань

Історична доля не випадково поставила В. І. Вернадського в центр важливих для України подій. З Україною його тісно пов'язувало міцне історичне, родинне, духовне та інтелектуальне коріння, яке визначило єдність вченого з українською культурою і наукою.

Рідня академіка та його дружини Наталії Єгорівни належить до старовинних українських родів Старицьких, Зарудних, Горляковичів, Рудниковичів, Лазаревих, Арендтів, Вернацьких, які подарували суспільству відомих державних та військових діячів, активних учасників демократичного руху. В. І. Вернадський успадкував від них і потяг до знань: його прадід І. Н. Вернацький навчався в Переяславському колеґіумі та Києво-Могилянській академії, оселився на Чернігівщині, був обраний священником села Церковщина Березинського повіту. Дід Володимира Івановича закінчив Московську медико-хірургічну академію, був військовим лікарем, брав участь у всіх походах О. Суворова та М. Кутузова і згодом отримав чин колезько-

дав економіку та статистику, працював у Московському університеті, у Санкт-Петербурзі – у центральному статистичному комітеті Міністерства внутрішніх справ, викладав у вищих навчальних закладах. У Петербурзі 12 березня 1863 року й народився В. І. Вернадський. Його мати, Ганна Петрівна, належала до українського старшинського роду Константиновичів. У родині Вернадського підтримували національні українські традиції, вивчали історію України, лунали в сім'ї й народні пісні, які чудово виконувала мати.

У 1868 році сім'я переїхала до Харкова, де майбутній вчений три роки провчився в класичній гімназії. У 1881-му він вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету.

Дитинство та юнацькі роки В. І. Вернадського були тісно пов'язані з Полтавщиною. В своїх спогадах він писав: «Влітку (1889–1918), за винятком майже щорічних поїздок за кордон і польової роботи з мінералогії і геології, ми жили в Полтаві і в Полтавській губернії, де жили батьки моєї дружини і де в мене був маленький хутірець на Пслі біля Шишака»¹.

На дачі видатного хірурга М. Скліфосовського під Полтавою під час канікул збиралася демократична молодь, яка сформувала товариство «Братство» і все життя зберігала дружні стосунки. Саме там Вернадський зустрів свою майбутню дружину, Наталію Єгорівну Старицьку, з якою одружився 1886 року.

Під керівництвом свого вчителя В. Докучаєва, засновника ґрунтознавства, який читав курс мінерало-

¹ Володимир Іванович Вернадський і Україна: В 2-х кн. Кн.1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / Укл. О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв та ін. – К., 2011. – С. 543 (Серія «Вибрані наукові праці академіка Володимира Івановича Вернадського»). Т. 1.

а гуманітарних – для її національно-го самоствердження.

М. Василенко сформував Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук (УАН) у складі відомих учених з різних наукових напрямів. Концептуальну модель В. Вернадський оприлюднив на першому ж засіданні комісії 9 липня 1918 року в промові «В справі заснування Української академії наук в Києві», де він, обґрунтовуючи свої думки новими економічними та до певної міри геополітичними чинниками, висвітлив перспективи розвитку української академічної науки². Академія мала сприяти зростанню економічного потенціалу держави та національної самосвідомості й культури, вивченню минулого та сучасного України у всіх проявах її духовного, державного й соціально-економічного життя.

Завдяки зусиллям М. Василенка штати та кошторис Академії були затверджені в надзвичайно короткі терміни – вже 9 жовтня 1918 року з'явився «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві», підписаний гетьманом Павлом Скоропадським. 26 листопада 1918 року було офіційно опубліковано «Статут Української Академії наук у Києві». В Україні створювалася потужна інформаційна та експериментальна інфраструктура для академічних досліджень: Національна бібліотека, сади (ботанічний та акліматизаційний), біологічні станції, обсерваторія, постійні комісії, лабораторії та кабінети, друкарня, Фотографічний інститут, низка комплексних установ, де співіснували науково-дослідні музеї та інститути при них.

27 листопада 1918 року на першому засіданні Спільного зібрання академії В. Вернадського одностайно обрали головою-президентом, а неодмінним секретарем – академіка А. Кримського. 30 листопада академік Вернадський був затверджений наказом гетьмана П. Скоропадського головою – президентом Української академії наук³.

В. Вернадський був ініціатором утворення Геологічного комітету при УАН, Комісії з вивчення природних багатств України, брав активну участь у розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в період 1918–1920 років. З 1 листопада 1918 року він очолює Сільськогосподарський вчений (а згодом науковий) комітет України – попередник Української академії аграрних наук, головуючи в ньому до 1 січня 1919 року⁴.

Отже, за короткий час відбулося наукове та організаційне утворення УАН: силами потужного колективу українських учених було реалізова-

но та розвинуто основні концептуальні положення, висунуті Вернадським, про зміст і суть академічної науки в незалежній державі індустріального періоду.

Життєздатність моделі В. Вернадського підтвердили вся подальша історія та діяльність Академії в наступні десятиріччя, стрімкий розвиток багатьох наукових напрямів і всевітнє визнання НАН України. Ідеї Вернадського об'єднали провідні наукові сили української інтелігенції, спрямували їхній потенціал на розбудову науки, освіти, культури, відкрили перспективи розвитку вітчизняної фундаментальної науки й освіти в ХХ та ХХІ століттях.

Головна книгозбірня країни

Плідною була й ідея В. Вернадського одночасно з Академією наук заснувати Національну бібліотеку. Такі думки Вернадський та Василенко висловлювали раніше, ще перебуваючи в Петербурзі. М. Василенко обґрунтував пропозицію заснувати бібліотеку при уряді як національну – на зразок французької, наголошуючи, що вона мусить бути культурним скарбом всього українського народу. Вернадський перекопав створити її при академії як усеохопну лабораторію науки та духовний центр українського народу.

На першому ж засіданні Комісії зі створення УАН було обговорено і питання про Національну бібліотеку. Звертаючись до гетьмана Скоропадського, Вернадський пише про створення УАН та Національної бібліотеки: «...Ці дві установи, що мають першочергове національне значення, повинні стати могутніми факторами подальшого розвитку науки та освіти в Україні та підняття її духовних сил»⁵.

«Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.)» був підписаний Павлом Скоропадським і затверджений Радою Міністрів 2 серпня 1918 року. Практичні справи почалися з утворення 23 серпня Тимчасового комітету на чолі з В. Вернадським для заснування Національної бібліотеки Української Держави, який вирішував усі питання створення книгозбірні – від теоретичного обґрунтування функцій національної бібліотеки до збирання та формування її фонду, організації каталогів, наукової діяльності.

Вернадський особисто доклав багато зусиль до комплектування бібліотечних фондів, переглядав приватні бібліотеки, запропоновані для придбання, дбав про врятування бібліотек, які в період революційних подій залишилися кинутими напризволяще. Завдяки його опікуванню Націо-

нальна бібліотека поповнилася значною кількістю особистих архівів та приватних бібліотек видатних учених із різних галузей знань, громадських діячів, просвітницьких організацій. Так, зокрема, надійшли надзвичайно цінні архівні збірки та бібліотечні зібрання: архів М. Драгоманова, архів та бібліотека Б. Грінченка та його дружини М. Грінченко (М. Загірної), О. Русова, Є. Трегубова та ін.

Володимир Іванович також особисто рятував кинуті напризволяще архіви та бібліотеки, зокрема, князів Щербатових та Репніних, родинну збірку Гоголів-Яновських. Цінним надбанням стали архів і бібліотека В. П. Науменка, рукописи О. Котляревського та інших українських письменників і діячів, які поповнили фонди рукописного відділу.

Сьогодні Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (статус національної їй повернули 1996 року) – одна з найбільших у світі. Це головна книгозбірня країни, загальнодержавний комплексний науково-інформаційний, науково-дослідний, науково-методичний та культурно-просвітницький центр. Тут зосереджено близько 15 мільйонів різних одиниць бібліотечного збереження (архівних документів, книжок, газет, журналів, естампів, гравюр, нот, дисертацій та інших творів на правах рукописів тощо).

Прориви на ниві освіти

Ще одним напрямом науково-організаційної роботи В. Вернадського стала участь у реформуванні системи вищої школи та в діяльності Комісії у справах вищої школи і наукових установ при Міністерстві освіти. Історія створення та діяльності комісії пов'язана з планами перебування системи вищої освіти в Україні і обговоренням засад розвитку української національної вищої школи.

Комісія під головуванням академіка Вернадського працювала від 20 червня до 12 грудня 1918 року. Найбільше уваги було приділено доцільності створення національних університетів, відкриттю нових університетів та інститутів різного типу – народних, приватних і державних у великих містах України.

В. Вернадський послідовно втілював принципи широкої автономії університетів, демократичних засад розвитку та державної підтримки освіти. Було створено Київський державний український університет (згодом він увійшов до складу Університету св. Володимира) та Кам'янець-Подільський державний український університет у серпні 1918 року, де навчання на базі широкого кола предметів здійснюва-

²Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1919. – С. 5–8.

³Онисьченко О. С., Смолий В. А., Дубровіна Л. А. В. І. Вернадський і Україна // Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Т. 1, кн. 1. – С. 109–110.

⁴Вергунов В. А. Академік В. І. Вернадський – один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні // Історія укр. науки на межі тисячоліть: 36. наук. праць. – 2006. – Вип. 26. – С. 25–52.

⁵ЦДАВО України, ф. Р-2201, оп.1, спр. 135, арк. 7; Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп.1, спр. 1 «Б», арк. 12–15.

першою ціллю...
 центром і для дальшого життя Академії наук, бо ця місія
 не буде Академією перекинуто в іншому напрямі. Вулицю ре-
 1) не повинні мати більш як два зони: для та передавши
 2) Обов'язком і справа ~~завжди~~ академії в Д. Т. Багалія, С. Силь-
 Стояцького та Х. В. Тарановського, яким не можна було придати на в'їзді

лося українською мовою. Обговорю-
 валися реорганізація Катеринослав-
 ського учительського інституту в Ви-
 щий педагогічний інститут, створення
 Катеринославського університету,
 Катеринославського єврейського на-
 укового політехнічного інституту, від-
 криття Близькосхідного та Польсько-
 го інститутів у Києві, Муніципального
 інституту в Одесі, Фармацевтичного
 та Ветеринарного інститутів у Харкові,
 перетворення жіночих вищих курсів
 на інститути та університети.

Плідним був і кримський період
 життя Вернадського. До Криму він
 потрапив після поїздки в Ростов до
 А. Денікіна, щоб урятувати Академію
 наук та Національну бібліотеку, яким
 загрожувала влада денікінських
 військ у Києві. Війна паралізувала
 роботу залізниці, тому Володимир
 Іванович спробував дістатися до Ки-
 єва через Крим водними шляхами,
 але захворів на тиф і змушений був
 залишитися на півострові.

Ця сторінка біографії вченого не-
 розривно пов'язана з Таврійським
 університетом, що нині носить йо-
 го ім'я. Ще 1916 року В. Вернадський
 разом із трьома десятками інших
 прогресивних учених, які представ-
 ляли Державну Раду Російської ім-
 перії, підтримав ідею створення уні-
 верситету в Криму. У березні 1920
 року Вернадського обрали на посаду
 професора мінералогії Таврійського
 університету в Сімферополі, а через
 півроку після смерті Р. Гельвіга він
 став ректором і очолював цей заклад
 до 12 січня 1921 року.

Духовні та інтелектуальні зв'язки вченого

Сформувавшись як особистість
 ще в юному віці в інтелігентній ро-
 дині, учений постійно самовдоско-
 налювався, працював над собою.
 Не обмежуючись природознавчими
 працями, він багато читав і художню
 літературу, глибоко цікавився мис-
 тецтвом, філософією, соціальними
 науками, особливо публіцистикою
 та працям з історії України, що були
 широко представлені ще в бібліоте-
 ці його батька. Із щоденників, листів
 та публіцистики дізнаємося, що
 він цінував Т. Шевченка, І. Франка,
 М. Костомарова, П. Куліша, М. Дра-
 гоманова, М. Павлика, охоче читав
 українські просвітницькі видання.

Учений згадував, що Валуєвський
 циркуляр і заборону української мови
 в його родині сприйняли негативно й
 доволі емоційно, а в нього це посилю-
 ло інтерес до історії України та бажан-
 ня працювати на її науку й культуру,
 що пізніше було відображено в його
 публіцистиці. Він писав: «Батько роз-
 повідав мені історію України зовсім
 не так, як її викладали у гімназії. Він
 часто згадував, що Петербург побу-
 дований на кістках українців (за сло-
 вами Мазепи, будували Петербург
 козаки з полків Мазепи). У бібліотеці
 батька я знайшов окремі томи «Осно-
 ви» та інші українські видання. Я до-
 бував українські книжки у букіністів,
 дещо отримував із-за кордону. Я до-
 кладно розпитував батька про Шев-
 ченка, Куліша, Максимовича, Квітку-
 Основ'яненка, котрих він знав особис-
 то, також про Кирило-Мефодіївське
 товариство, про Костомарова тощо.
 До речі, я тут вперше ближче позна-
 ймився з творами М. П. Драгоманова
 (1841–1895) та із закордонною літера-
 турою, які він та Подолінський вида-
 ли вже за кордоном, між іншим, про-
 читав товсті томи «Громади»».

Він підтримував наукові зв'язки з
 Михайлом Грушевським, Михайлом
 Павликом, багатьма іншими діячами
 українського національного руху, че-
 рез них отримував українознавчу лі-
 тературу. Перебуваючи в Києві, уваж-
 но студював «Історію України-Руси»
 М. Грушевського. Надалі більшість йо-
 го публіцистичних творів було присвя-
 чено питанню національного розвитку
 України, спрямовано на вкорінення
 загальнолюдських принципів свобо-
 ди народів та особистості, рівноправ-
 ності, поступу та демократії, вільного
 розвитку науки та культури.

Хоча, за власним визнанням, він і
 не відчував себе політично свідомим
 українцем, однак любив Україну,
 продовжував цікавитися справами її
 учених, обмінювався з ними науко-
 вими працями, стежив за долею лю-
 дей і, як міг, допомагав їм тримати
 удари долі. Учений написав велику

кількість рецензій та відгуків на пра-
 ці своїх учнів і колег, допомагаючи
 їм знайти свій шлях у науці, здобути
 наукове і суспільне визнання.

В. Вернадський написав 1921 ро-
 ку в листі до М. Василенка: «Ви зна-
 єте, яка дорога мені Україна і як гли-
 боко українське відродження про-
 никає до всього мого національного
 та особистого світогляду, і я вважаю,
 що на мою долю випало велике щас-
 тя взяти в ньому участь. Я вірю не
 тільки в його майбутнє, а й, зокре-
 ма, в майбутнє Київської Академії
 наук і Національної бібліотеки». До
 речі, Василенко листувався з Вер-
 надським усе життя, інформуючи
 про події в Україні.

У період «червоного терору» в
 Києві, коли без суду та слідства роз-
 стрілювали вчених і державних ді-
 ячів українських урядів, він особис-
 то звертався до влади з проханням
 звільнити їх, обгрунтовуючи це ви-
 нятковою науковою цінністю цих
 людей для країни. Так удалося вря-
 тувати С. Єфремова, П. Стебниць-
 кого, Є. Ківлицького, Ю. Коршуна
 та чимало інших. Багато з них потім
 працювали в академії та Національ-
 ній бібліотеці.

Володимир Іванович не пори-
 вав зв'язків з Україною й після того,
 як залишив посаду президента УАН.
 Він цінував наукове спілкування та
 підтримував постійне дружнє лис-
 тування з українськими академіка-
 ми – істориком Д. Багалієм та сходо-
 знавцем А. Кримським; відомим бо-
 таніком і мікробіологом, академіком
 М. Холодним; ботаніком, флористом
 та істориком науки, організатором
 ботанічних садів, академіком і пре-
 зидентом ВУАН (1922–1928) В. Лип-
 ським; геологом, правознавцем,
 академіком Ф. Тарановським; еко-
 номістом, академіком Л. Яснополь-
 ським. Переймався учений і спра-
 вами своїх численних учнів, продов-
 жуючи з ними активне листування.

Така грань діяльності В. Вернад-
 ського, як листування з колегами,
 сподвижниками і учнями, розкриває
 його високі моральні критерії та ду-
 ховні якості людини і вченого, гли-
 боку культуру, невтомну роботу з
 опанування усього досвіду людської
 думки, відкритість і прагнення до-
 помігти колегам, уболівання за долі
 людей, які опинилися під тиском ра-
 дянської ідеологічної машини, вмін-
 ня зміцнити дух людини та знайти
 слова підтримки.

Цей величезний масив першо-
 джерел відкрив лише першу сторінку
 подальшого вивчення епістолярної
 спадщини та творчості вченого і є не-
 вичерпним пропологафічним дже-
 релом пізнання В. І. Вернадського та
 його найближчого наукового й ро-
 динного оточення, долі української
 науки в драматичному ХХ столітті.

